Raakt de kredietcrisis de agrosector?

LEI
WAGENINGEN UR

Raakt de kredietcrisis de agrosector?

Kees de Bont

Met medewerking van:
Jan Bolhuis
Koen Boone
Nico de Groot
Jan Luijt
Harold van der Meulen
Hans van Oostenbrugge
Bram Pronk

Rapport 2008-092
December 2008
LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de werkvelden:

- Internationaal beleid
- Ontwikkelingsvraagstukken
- Consumenten en ketens
- Sectoren en bedrijven
- Milieu, natuur en landschap
- Rurale economie en ruimtegebruik

Dit rapport maakt deel uit van het werkveld Sectoren en bedrijven.

Foto omslag: Shutterstock.

Raakt de kredietcrisis de agrosector?
Kees de Bont, met medewerking van Jan Bolhuis, Koen Boone, Nico de Groot, Jan Luijt, Harold van der Meulen, Hans van Oostenbrugge en Bram Pronk
Rapport 2008-092
ISBN/EAN: 978-90-8615-276-6; Prijs € 10 (inclusief 6% btw)
43 p., fig., tab., bijl.

Deze notitie geeft overzicht van de gevolgen en mogelijke consequenties van de in september 2008 in volle hevigheid tot uitdrukking gekomen kredietcrisis voor de Nederlandse agrosector. De notitie bespreekt de mogelijke gevolgen aan de hand van analyses van LEI-medewerkers en op basis van gesprekken met deskundigen en berichten uit verschillende bronnen.

This document provides an overview of the effects and possible consequences for the Dutch agricultural sector of the acute credit crisis that began in September 2008. The document discusses the possible consequences with the aid of analyses carried out by LEI employees, on the basis of discussions with experts and reports from various sources.

Bestellingen
070-3358330
publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2008
Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	**5**
1	**Raakt de kredietcrisis de agrosector?**	**6**
2	**Beeld van de situatie in de agrosector**	**8**
3	**Indicatoren voor financiële gevoeligheid**	**14**
4	**Economisch beeld van de agrosector najaar 2008**	**16**
5	**Beschouwing van de handel in agf-producten en de agrarische grondmarkt**	**30**
6	**Situatie in december 2008**	**35**
	Literatuur	**41**
	Bijlage	
	1. Prijsontwikkelingen grondstoffen	42

Woord vooraf

De vraag 'Raakt de kredietcrisis de agrosector?' kan bijna drie maanden na het uitbreken van deze crisis weliswaar met ja worden beantwoord, maar is toch benut als titel voor deze notitie. De reden ervan is dat over de mate waarin de agrosector wordt geraakt nog veel vragen bestaan. Deze notitie geeft een zicht op een aantal belangrijke aspecten voor de beantwoording van de vragen waar de agrosector en ook het beleid van de overheid mee te maken heeft. Het LEI heeft deze notitie dan ook opgesteld op verzoek van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV).

De notitie is een stand van zaken per medio december en geeft een overzicht op basis van bijdragen van een aantal medewerkers van het LEI, die zij de afgelopen maanden hebben geleverd. Voor de bijdragen is gebruik gemaakt van berichten uit diverse bronnen en gesprekken met deskundigen wat betreft de agrosector dan wel verschillende onderdelen ervan.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

1 Raakt de kredietcrisis de agrosector?

1 Inleiding

Het ministerie van LNV heeft het LEI in oktober 2008 gevraagd met enige regelmaat inzichtelijk te maken wat de gevolgen zijn van de kredietcrisis voor de agrosector. In deze notitie wordt een overzicht gepresenteerd van de rapportages die de afgelopen maanden aan het ministerie zijn gepresenteerd over de gevolgen voor de agrosector. Onder de agrosector wordt in dit verband, naast de primaire land- en tuinbouw en de agrarische toelevering, groot- en detailhandel en industrie, ook de visserij gerekend.

De notitie (in hoofdstuk 2) geeft onder meer een overall beeld van der situatie per medio november 2008. Vervolgens is (in hoofdstuk 3) ook aangeduid waar in de agrosector door de kredietcrisis en de (mogelijke) recessie problemen kunnen ontstaan, waar dus in financieel en economisch opzicht de gevoeligheden en zwakheden liggen. De situatie in de economie en in de agrosector en onderdelen ervan per medio november wordt vervolgens verder in beschouwing genomen in hoofdstuk 4. Het laatste hoofdstuk van de notitie geeft hierop nog een aanvulling aan de hand van de situatie aan het begin van de maand december.

Overigens wordt de specifieke oorzaak van de problemen (kredietcrisis, recessie, veranderingen in marksituaties) voor de agrosector in deze notitie niet verder gedefinieerd; het gaat erom dat door het geheel van financieel-economische veranderingen die zich momenteel voordoen, sectoren en bedrijven in problemen kunnen komen. De rapportage geeft aan wat de directe effecten (hogere kosten van krediet/verminderde toegankelijkheid of verlies van kapitaal) en de indirecte effecten (gevolgen voor bedrijvigheid, prijzen, werkgelegenheid enzovoort) zijn van de kredietcrisis. Vervolgens wordt geschetst wat mogelijk in de toekomst gaat spelen als gevolg van de kredietcrisis.

Bij het weergeven van de gevolgen van de kredietcrisis voor de agrosector moet met verschillende aspecten worden rekening gehouden, zoals:

- het moment; aan het eind van 2008 zijn de gevolgen van de in september/oktober in volle hevigheid 'naar buiten getreden' kredietcrisis nog maar in beperkte mate vast te stellen;
- de diversiteit; de agrosector omvat een groot aantal deelsectoren en binnen elke deelsector zijn in verschillende schakels (toelevering, primaire productie, handel enzovoort) bedrijven actief, die onderling nog in financiële positie verschillend kunnen zijn;

- andere belangrijke economische ontwikkelingen naast de kredietcrisis, zoals aanzienlijke prijsdalingen voor verschillende agrarische producten (zoals graan en zuivel) en andere grondstoffen, zoals aardolie, die van invloed zijn op de agrosector. Voor een deel kan deze prijsdaling worden toegeschreven aan de kredietcrisis, maar het is ook het gevolg van een aanbodreactie op de veel hogere prijsniveaus, zoals die bestonden tot in het voorjaar van 2008;
- de hoge mate van verbinding van het Nederlandse agrocomplex met het buitenland (zie onder meer Berkhout en Van Bruchem, 2008 en Van Leeuwen et al., 2008). Zo is een groot deel van de productie van het Nederlandse agrocomplex gericht op buitenlandse bestemmingen en zijn veel van de in Nederland verhandelde en be- of verwerkte producten van buitenlandse oorsprong. Veranderingen in de markten en prijzen als gevolg van de kredietcrisis en door valutawijzingen worden dus in de Nederlandse agrosector gevoeld, en dat relatief meer dan in veel andere landen.

Deze notitie geeft een overzicht op basis van bijdragen van een aantal medewerkers van het LEI, die zij de afgelopen maanden hebben geleverd. Voor de bijdragen is gebruik gemaakt van berichten uit diverse bronnen en gesprekken met deskundigen wat betreft de agrosector dan wel verschillende onderdelen ervan.

2 Beeld van de situatie in de agrosector

Hieronder volgt een korte beschrijving per deel van de agrosector. Deze beschrijving geeft een achtergrond bij de beoordeling van de mogelijke effecten van de kredietcrisis.

Land- en tuinbouw

Grondgebonden land- en tuinbouw

Binnen de land- en tuinbouw dient een onderscheid te worden gemaakt naar (deel)sectoren. In het verband van de financiële kwetsbaarheid is vooral het onderscheid van belang tussen de grondgebonden sectoren (rundveehouderij, akkerbouw en een deel van de tuinbouw) enerzijds en anderzijds de intensieve sectoren: glastuinbouw en champignons, en intensieve veehouderij (varkens, pluimvee, vleeskalveren).

Voor de bedrijven in de grondgebonden sectoren geldt dat de eigen vermogenspositie meestal goed is (de solvabiliteit is circa 75%), mede op basis van de waarde van de grond, waarbij de grondprijzen de afgelopen jaren stegen. Daarnaast hebben de grondgebonden bedrijven (gemiddeld) een hogere inkomensmarge (aandeel van het inkomen in de opbrengsten) dan de intensieve veehouderij en glastuinbouw. Dit heeft te maken met de genoemde financieringssituatie (lagere kosten), relatief minder inputs (kosten van aangekochte productiemiddelen) en naar verhouding weinig, in veel bedrijven zelfs geen betaald personeel. De tuinbouwtakken, zeker in het oogstseizoen, vormen hierop een uitzondering. De financiële positie van de bedrijven in de grondgebonden sectoren is al met al robuuster dan van de bedrijven in de intensieve sectoren. De afgelopen jaren zijn redelijk tot goed geweest voor de melkveehouderij en de akkerbouw, en ook, zij het met wat wisselende resultaten, voor de open grond tuinbouwteelten (groenten, fruit, bollen, boomteelt).

Niettemin kan er voor de grondgebonden land- en tuinbouw een financiële gevoeligheid liggen in geval van:

- een sterke daling van de opbrengstprijzen;
- het wegvallen van (belangrijke) exportmarkten voor bepaalde producten; voor de grondgebonden bedrijven zijn relevante producten (met veel export ook naar derde landen) vooral: zuivel, pootaardappelen en bloembollen;
- betalingsproblemen bij bepaalde landen (voorbeelden in het verleden: Argentinië, Rusland);

- (sterk) oplopende rentetarieven voor de zwaarder gefinancierde bedrijven (bijvoorbeeld met recent hoge investeringen in gebouwen, stallen, grond, quota en jonge ondernemers);
- een sterke daling van de prijzen van landbouwgrond (dit volgt dan na de voorgaande punten).

Intensieve veehouderij

De intensieve veehouderij, zeker de varkenshouderij en de legpluimveehouderij, heeft in 2007 en 2008 te maken met een matige periode; zelfs negatieve inkomens komen voor. De varkenshouderij kende in de drie voorgaande jaren (2004, '05 en '06) nog wel gunstige resultaten. Nu (najaar 2008) tekent zich weer enige herstel af van de prijzen van varkens en biggen. Belangrijk voor de gehele intensieve veehouderij zijn de kosten van het voer. Door de hoge graanprijzen vanaf 2006 zijn de voerprijzen enorm gestegen, nu zet door de grotere graanoogsten een prijsdaling in. Dit kan ertoe leiden dat de resultaten van de bedrijven in de intensieve veehouderij over enkele maanden duidelijk verbeteren, maar de kredietcrisis kan ook weer een terugslag opleveren. Voor de vleeskalverhouderij waren de hoge zuivelprijzen (melkpoeder is daar het voer) in 2007 vooral een zorgpunt, nu is dat voorbij.

De Nederlandse intensieve veehouderijproducten worden voor een groot deel geëxporteerd, maar deze export blijft wel voor het overgrote deel binnen de EU (uitzonderingen hierbij zijn onder meer broedeieren en eendagskuikens). De verwachtingen vanuit de samenleving over het aanpassingsvermogen van de veehouderij met het oog op duurzaamheid zijn hoog; bedrijven hebben dus al geïnvesteerd of moeten nog investeren in milieu- en dierenwelzijnszaken. Overigens geldt dat door de snelle veranderingen in de sector de omloopsnelheid van investeringen hoog is (dit geldt ook voor de glastuinbouw: opstanden en installaties zijn veelal na 10-15 jaar verouderd); bedrijven lopen anders al snel achter in technisch opzicht.

De financiële gevoeligheid van de intensieve veehouderij kan daardoor vooral liggen in:

- verslechtering in de marktsituatie en prijsdaling voor de producten;
- (wederom) stijging van de voerkosten, bijvoorbeeld wanneer de oogstomvang van granen en dergelijke in 2009 zou tegenvallen;
- oplopende rentetarieven;
- het niet kunnen voldoen aan (wettelijk) vereiste investeringen.

Glastuinbouw en champignonteelt

Het beeld van de glastuinbouw is minder gemakkelijk eenduidig te schetsen. Door de grote variëteit aan geteelde gewassen (groenten, bloemen, planten) is er alleen al hierdoor een grote spreiding in resultaten. Bovendien lopen de bedrijven sterk uiteen in grootte, moderniteit van kassen, al dan niet gebruik van warmtekrachtkoppeling en dergelijke. Het laatste beïnvloedt de (netto-)energiekosten sterk. Door de (voor primaire bedrijven) naar verhouding grote bedrijfsomvang hebben de glastuinbouwbedrijven veel betaalde arbeid. Het voor de ondernemer (of vennoot) 'resterende' inkomen is dus mede afhankelijk van de loonkosten.

De afgelopen jaren heeft de glastuinbouw sterk te maken met oplopende gasprijzen; ondanks de daling van de aardolieprijzen in de laatste maanden speelt dat ook nu nog een rol. Door tegenvallende prijzen en (veiling)omzetten van een aantal producten zou de financiële situatie van een aantal bedrijven momenteel knellend zijn (zie LEI-*Agrimonitor*, artikelen over sierteelt en groenten, en komend LEI-rapport *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2008*).

De champignonteelt is wat het aantal bedrijven betreft nog maar een kleine sector; de sterke daling van het aantal bedrijven heeft te maken met matige resultaten in de afgelopen jaren. Er is relatief veel concurrentie van champignons uit Polen en China. De teelt is arbeidsintensief, vooral de handmatige oogst voor de versmarkt. De bedrijven zijn ook gevoelig voor kosten van compost (de grondstof voor de teelt).

De bedrijven in de glastuinbouw en champignonteelt zijn gevoelig voor:

- verslechtering in de marktsituatie en prijsdaling (veilingprijzen en dergelijke) voor de producten;
- voor een deel ook buiten de EU, bijvoorbeeld bloemen naar de VS en ook naar de VS paprika enzovoort;
- daarmee samenhangend valuta schommelingen;
- aanhoudend hoge gasprijzen;
- oplopende rentetarieven;
- (stijgende) arbeidskosten (lonen).

Visserij

De belangrijkste tak van de Nederlandse visserij is de kottervisserij. Deze heeft al enige jaren te maken met matige tot slechte bedrijfsresultaten (zie *Visserij in cijfers 2007*). De kosten zijn de laatste jaren sterk gestegen door de oplopende olieprijzen; het aandeel van deze kosten is hoog. De opbrengstprijzen van vis

zijn achtergebleven door de opkomst van kweekvis op de markt. De financiële positie (solvabiliteit) is matig mede vanwege de hoge investeringen. De bedrijfstak doorloopt een transitieproces om de opbrengsten-kostenverhouding te verbeteren; dit vergt nieuwe investeringen. Gelijktijdig wordt een vermindering van het aantal vaartuigen begeleid door de overheid.

Wat betreft de financiële gevoeligheid van de visserij komen in beeld:

- opbrengstprijzen van vis;
- energieprijzen (dieselolie);
- rentetarieven.

Agrarische industrie en handel

Een belangrijk deel van de activiteiten op het gebied van de toelevering, verwerking en handel is in handen van coöperaties (zuivel, vlees, suiker, aardappelen, mengvoer, veilingen enzovoort). Dit betekent dat de primaire producenten, boeren en tuinders - dus de leden van de coöperaties - in de praktijk risicodragend (kunnen) zijn. In feite worden onder normale omstandigheden, de resultaten van de (meeste) coöperaties jaarlijks met de leden verrekend door nabetalingen. Echter bij tegenvallers, bijvoorbeeld op bepaalde exportmarkten of met deelnemingen in het buitenland, komen de gevolgen ook bij de leden terecht; van leden kunnen dan bijdragen worden gevraagd (vrij recent bijvoorbeeld door AVEBE). Eerder was dit het geval bij slachterij COVECO; dit leidde mede tot de herstructurering in die sector. Anders gezegd, de structuur kan door dergelijke incidenten bepaald worden.

Exporthandel

Risicodragend met betrekking tot de afzet van agrarische producten kunnen met name de exporterende bedrijven zijn; zij kunnen geconfronteerd worden met betalingsrisico's, ze hebben te maken met valutaschommelingen, invoerbeperkingen enzovoort. In die zin is het zinvol dergelijke bedrijven vooral in het oog te houden, bijvoorbeeld de exporteurs van bloemen en planten.

Toeleverende bedrijven

In de verschillende agrarische productiekolommen zijn tal van toeleverende bedrijven actief, variërend van leveranciers van mengvoeders en zaden tot kassen- respectievelijk stallenbouwers. De toeleveranciers kunnen in verschillende mate de (negatieve) gevolgen ondervinden van een recessie, waarschijnlijk het meest

de bedrijven die investeringsgoederen leveren. Een deel van de toeleverende bedrijven opereert ook in het (soms verre) buitenland en lopen dus ook de risico's die voor de exporterende agrarische handel zijn genoemd. Daarnaast kunnen de in het buitenland gedane investeringen risicovoller worden.

Transportbedrijven

Een vermindering in de afzet en export van agroproducten zal direct een effect hebben op de activiteiten van transportbedrijven. De kosten van deze bedrijven worden in belangrijke mate bepaald door energieprijzen (olie).

Rendementen in de voedselketen

Het rendement van de vermogens van de bedrijven in de verschillende schakels van de agro- en voedselketens is erg uiteenlopend. Zo is bekend dat het van land- en tuinbouwbedrijven gemiddeld (erg) laag is. Als verklaring hierbij geldt dat het inkomen vanuit het bedrijf dan alsnog redelijk kan zijn doordat (veelal) uitsluitend eigen arbeid in het bedrijf wordt aangewend en het vermogen grotendeels door de ondernemer(s) is ingebracht. Het gemiddelde rendement van de supermarkten is daarmee vergeleken echter wel vrij hoog en ongeveer gelijk aan dat van de verwerkende bedrijven van landbouwproducten en van de mengvoerindustrie (Backus et al., 2007). Volgens genoemd onderzoek over de periode 2002-2004 is het rendement op het totale vermogen van de supermarkten namelijk 7% en dat op eigen vermogen 22%. Het aandeel eigen vermogen (solvabiliteit) van de supermarkten was met 19% vrij laag, ook duidelijk lager dan van verwerkende bedrijven en van de mengvoerindustrie. Tussen de bedrijven in een schakel van de keten kunnen de rendementen overigens onderling nog sterk verschillen. Zo liep het alleen al voor de 24 kleinere vleesverwerkende bedrijven in de periode 2002-2004 uiteen van 2 tot 31%.

Dit neemt niet weg dat wat betreft de agrarische industrie en handel de financiële gevoeligheid in het oog kan worden gehouden aan de hand van veranderingen wat betreft:

- een sterke verslechtering op afzetmarkten en daling van de opbrengstprijzen;
- het wegvallen van (belangrijke) exportmarkten voor bepaalde producten;
- betalingsproblemen bij bepaalde landen.

In dit verband zijn de volgende punten relevant:

- de prijzen van agrarische producten zijn gevoelig voor vraagverandering. Al bij een geringe daling van de vraag kan de prijs sterk dalen. Dit kan grote

consequenties hebben voor de inkomens van agrarische producenten en voor de marges van andere schakels in de ketens;
- de verkopen van sierteelt als 'luxe' producten kunnen relatief het meest last van de crisis hebben. Dat kan ook gelden voor de biologische producten (in het algemeen duurdere varianten van producten zoals fair trade, milieukeur, streekproducten, producten met dierwelzijnsgarantie) respectievelijk de meerprijs ervan drukken. Ook de kansen voor de luxere vormen van 'verbreding' komen bij een recessie onder druk;
- verminderingen in de vraag in andere landen kunnen in geval van een langere economische recessie Nederland relatief sterk treffen. In het ergste geval treffen landen dan ook (protectionistische) maatregelen om de eigen markt te beschermen; veterinaire, voedselveiligheid en andere aspecten kunnen dan al snel als alibi gelden. WTO-onderhandelingen worden er in deze omstandigheden niet makkelijker op. Overigens zal bij een recessie ook de binnenlandse vraag terugvallen in de meeste landen dus ook landen die niet exporteren worden getroffen;
- mede door de hoge solvabiliteit gaan in de Nederlandse landbouw nauwelijks bedrijven failliet en zal dat naar verwachting ook op zeer beperkte schaal gebeuren naar aanleiding van de financiële crisis; gevoeliger zijn hierbij de glastuinbouw en intensieve veehouderij, de sectoren met bedrijven die minder solvabel zijn;
- door de lagere graanprijzen gaan ook de voerprijzen dalen. Hier profiteert de Nederlandse agrosector meer van dan andere landen omdat we relatief veel voer importeren. Dergelijke voordelen kunnen soms pas op termijn gaan spelen;
- wat minder vraag op de grondmarkt kan in beginsel in het voordeel zijn van plannen om landbouwgrond een andere bestemming te geven, waaronder natuur. Bij een recessie is dat echter minder voor de hand liggend: de middelen van de overheid zullen beperkter worden, niet alleen om grond aan te kopen, maar ook om er de plannen van inrichting en dergelijke te realiseren.

3 Indicatoren voor financiële gevoeligheid

Aan de hand van de beschrijvingen van de situatie en de financiële gevoeligheden in het voorgaande hoofdstuk volgt hieronder in een schema (matrix) per deelsector welke indicatoren in het oog gehouden ('gemonitord') moeten worden.

Indicator→ /sector	**Opbrengstprijzen**	**Markt-ontwikkeling in de EU**	**Marktontwikkeling derde landen**	**Betalingsproblemen import-landen**	**Valuta**	**Grondstoffen (veevoer)**	**Energie (gas, olie)**	**Rente**	**Lonen**
Melkveehouderij	X	X	A		A			A	
Akkerbouw	X	X	A	A	A			A	
Opengrond tuinbouw (4 takken)	X	X			A			A	A
Varkenshouderij	X	X	A	A	A	X		X	
Pluimvee (leg)	X	X	A	A	A	X		X	
Pluimvee (vlees)	X	X	A	A	A	X		X	
Vleeskalveren	X	X				X		A	
Glastuinb. (groente)	X	X	X	A	A		X	X	A
Glastuinb. (bloemen, planten)	X	X	X	A	A		X	X	A
Champignon	X	X					X	X	A
Visserij	X	X					X	X	
Agr. industrie			X	X	X		X		X
Agr. handel			X	X	X				
Toeleverende bedrijven			X	X	X				
Transport							X		A

X: met grote aandacht in het oog houden; A: wat minder intensief bezien.

Opmerkingen:

a. kengetallen voor de verschillende indicatoren, voorzover vastgesteld, komen niet wekelijks beschikbaar, bijvoorbeeld LEI-prijzen worden per maand vastgesteld; wel kan veelal uit externe bronnen zicht op veranderingen worden verkregen;
b. op zich relevante zaken als werkgelegenheid, inkomensontwikkeling, eventuele faillissementen, consumentenprijzen en grondprijzen zijn niet (voorlopig) in dit schema opgenomen. Zij zijn vooral het gevolg van veranderingen (mogelijke verslechteringen) van de nu wel genoemde indicatoren;
c. per sector zijn het bepaalde producten waarop in het bijzonder gelet moet worden. Bijvoorbeeld voor de akkerbouw pootaardappelen, voor de open tuinbouw bloembollen, voor de glasgroenten tomaten en paprika en voor de sierteelt onder glas onder meer rozen;
d. agrarische industrie, agrarische handel en de toeleverende bedrijvigheid zijn in de tabel elk op een regel gezet. In de praktijk is er binnen elk een grote diversiteit, bijvoorbeeld handel in snijbloemen of in groenten of aardappelen en bij de toeleverende bedrijven bijvoorbeeld kassenbouw of de veredeling en leverantie van zaden. Deze segmenten moeten in samenhang met de primaire schakels in het oog worden gehouden.

4 Economisch beeld van de agrosector najaar 2008

Algemeen economisch beeld (per medio november)

In het najaar van 2008 is steeds duidelijker geworden dat de kredietcrisis invloed heeft op de reële economie. In 2009 zal, uitgaande van de prognoses van het IMF begin november, economische groei uitblijven. Dit is het effect van de crisis voor althans landen in de westerse wereld. De groeicijfers die de laatste jaren hoog waren voor de economie in landen als Brazilië, China en India zullen ook lager uitkomen; deze landen ondergaan een groeivertraging. Deze opkomende economieën kunnen hierdoor mogelijk minder de functie van motor voor het herstel van de wereldeconomie vervullen.

Een aantal landen heeft, mede door valutaontwikkelingen, te maken met een krediet- of betalingsprobleem. Dit geldt onder meer voor landen in Oost-Europa, waaronder Hongarije, Oekraïne en Rusland, en in het Verre Oosten.

Enkele westerse landen, zoals de VS en het Verenigd Koninkrijk en mogelijk ook Duitsland en Frankrijk, zullen in 2009 naar verwachting een krimpende economie hebben. Vooral genoemde EU-landen zijn grote afnemers van Nederlandse producten, waaronder de agrarische. Minder vraag uit deze landen leidt automatisch tot een verscherpte concurrentie op de EU-markt en een druk op de prijsvorming. Deze kan nog worden versterkt door geringere vraag uit derde landen als gevolg van de kredietcrisis.

Door interventies van Centrale banken en overheden is, nadat enkele banken in de VS en IJsland onderuit gingen, voorkomen dat in de EU belangrijke banken (zogenaamde systeembanken) hetzelfde lot zouden ondergaan. Ook hebben de interventies (kapitaalinjecties) bijgedragen aan het gaande houden van het interbancaire betalingsverkeer. Hierdoor en door het verlagen van de rentetarieven van de Centrale banken in onder meer de EU en de VS is de rentestand ongeveer gelijk gebleven; in elk geval is in de meeste landen een gevreesde (forse) rentestijging voorkomen.

De interventies hebben de laatste weken ook bijgedragen aan een (nog voorzichtig) herstel van de aandelenkoersen, nadat deze eerder in oktober zeer sterk gedaald waren. De aandelenkoersen laten per dag en van dag tot dag nog wel sterke fluctuaties zien; de rust op de financiële markten is dus nog niet teruggekeerd.

Uit verschillende sectoren van de economie (automobielindustrie, bouw, staal, transport) in het buitenland respectievelijk in eigen land komen signalen over een verminderende bedrijvigheid en in sommige gevallen al een vermindering van de werkgelegenheid (door arbeidstijdverkorting, niet verlengen van tijdelijke contracten en andere). Dit zal nog duidelijker aan de orde zijn wanneer er mogelijk bedrijven genoodzaakt worden te sluiten door faillissement en dergelijke, bijvoorbeeld in de auto-industrie in de VS. Nog niet duidelijk is of in Nederland een stijging van de werkloosheid gaat optreden, nadat deze de laatste jaren fors is gedaald.

Metingen van het CBS in oktober 2008 wijzen op een daling van het vertrouwen onder industriële ondernemers en consumenten. Er zijn eerste signalen over een prijsdaling op de Nederlandse woningmarkt, overigens na een aantal jaren van prijsstijging. Op de agrarische grondmarkt zou nog geen prijsdaling zichtbaar zijn.

Met het voorgaande zij aangegeven dat er nog veel onzekerheid is over de ernst en de duur van de economische effecten van de kredietcrisis. Gaat deze bijvoorbeeld voor langere tijd negatieve gevolgen hebben voor de koopkracht van (grote groepen) consumenten en zal ook de werkgelegenheid, die de afgelopen jaren behoorlijk toenam, een terugval te zien geven, zijn enkele vragen die nu nog niet helder kunnen worden beantwoord.

Agrosector, algemeen

De gevolgen van de kredietcrisis voor de agrosector kunnen maar ten dele in algemene termen worden beschreven. Vanwege de diversiteit wordt later meer op afzonderlijke deelsectoren ingegaan.

Voorzover er momenteel al wel in globale zin gerapporteerd kan worden over de gevolgen van de kredietcrisis, kan het volgende gesteld worden gesteld:

- de daling van de vraag (vraaguitval) naar agrarische producten (voornamelijk voeding) blijft beperkt. De agrosector is minder kwetsbaar dan de sectoren met vooral 'luxe' producten. De aankoop van laatst bedoelde producten kan immers onder de gegeven economische omstandigheden en onzekerheden worden uitgesteld. Voor agrarische producten kan wel enige verschuiving optreden, bijvoorbeeld bij de aankoop van bloemen;
- de omvang van de agroproductie blijft (waarschijnlijk vrijwel) onveranderd op de kortere termijn. Bedrijven stellen plannen niet gemakkelijk bij. Komend jaar kan enige invloed uitgaan van prijsdalingen op bijvoorbeeld de teeltplan-

nen van akkerbouwers en in de tuinbouw. Op langere termijn kan de invloed van minder investeringen gaan gelden, bijvoorbeeld in de glastuinbouw;
- door deze vraagdaling komen de prijzen onder druk, soms wordt de al ingezette prijsdaling, zoals bij zuivel en granen, versterkt. Of wordt een gehoopt/verwacht prijsherstel, zoals voor varkens, vertraagd. Bekend is dat prijzen van landbouwproducten in het algemeen sterk kunnen reageren op een beperkte verandering in de vraag (of ook het aanbod);
- dit kan, afhankelijk van andere factoren, leiden tot vermindering van de inkomens en van de opbrengsten-kostenmarges in de agroketens.

In elk geval kan over de laatste maanden en weken een opmerkelijk sterke daling van de prijzen van verschillende grondstoffen op de internationale markten worden geconstateerd; slechts voor enkele producten is er de laatste maand een verbetering in de marktsituatie (zie bijlage).

Agrosector nader bezien

Binnen de Nederlandse agrosector is nagegaan welke (deel)sectoren vooral gevoelig kunnen zijn voor de gevolgen van de kredietcrisis (zie hoofdstuk 3). Hierbij gaat het om de mate waarin veranderingen wat betreft bepaalde indicatoren kunnen leiden tot problemen op het gebied van de financiële positie van bedrijven, werkgelegenheid en continuïteit. Onder bedoelde indicatoren, die in het oog moeten worden gehouden, worden vooral verstaan zaken als (dalende) opbrengstprijzen, marktontwikkelingen (verslechteringen, binnen of buiten de EU), betalingsproblemen in importlanden (bijvoorbeeld door valutaveranderingen en hogere rentepercentages), stijgende kosten (bijvoorbeeld door hogere energie en grondstofprijzen) respectievelijk rente- en loonontwikkelingen.

Per deelsector is in eerste instantie vastgesteld welke deelsectoren vooral gevoelig zijn voor welke indicatoren. Zo kunnen stijgende energieprijzen vooral de glastuinbouw en de visserij treffen en is verlies van de afzet op derde markten (dus buiten de EU) bijvoorbeeld vooral nadelig voor de bloembollen- en de pootaardappelsector, maar ook voor de toeleveranciers van tuinbouwkassen en dergelijke. Hierna worden enkele gevolgen per deelsector genoemd.

Voorafgaande hieraan nog een opmerking over de kredietverlening aan de agrosector. Deze is als gevolg van de kredietcrisis weliswaar aangescherpt (hogere eisen ten aanzien van liquiditeit, bedrijfsresultaat, kasstroom en zekerheid), maar goede investeringsplannen blijven voor financiering in aanmerking komen. Door een toename van het volume aan investeringen in de agrarische bedrijven, is de kredietverlening in de eerste helft van 2008 toegenomen.

Onder invloed van de kredietcrisis is er wel sprake van een 'mismatch' tussen het aanbod van geld en de vraag voor lange termijnleningen; er is relatief veel kapitaal voor kortere termijn beschikbaar gesteld. Om die reden hanteren de financiers momenteel bij het aangaan van lange leningen, bijvoorbeeld van 30 jaar, een liquiditeitsopslag, die 0,5% of meer kan bedragen (persoonlijke Mededeling Rabobank). Deze opslag kan niet worden verlaagd of weggenomen door het BF (Borgstellingfonds), dat alleen een rol speelt om de betalingszekerheid van de ondernemer ten opzichte van de bank te verbeteren.

Risicopremie op leningen hoger

De risicopremie die hypotheekverstrekkers in rekening brengen op de variabele rente is de laatste tijd verhoogd door een aantal kredietverstrekkers (*Volkskrant* 11 november 2008). De verhoging zou moeten dienen om de 'balans te versterken' ofwel om geleden verliezen te compenseren ('de stroppenpot moet worden gevuld'). Of en in welke mate de verhoging van de risicopremie ook geldt voor de agrarische sector is niet duidelijk. Circa 40% van de leningen in de land- en tuinbouw is met kortlopende ofwel variabele rente (LEI-*Agrimonitor*, september 2005).

Verwachtingen 2008 kredietverstrekking Rabobank

Uit halfjaarcijfers voor de eerste helft van 2008 van de Rabobank blijkt dat het uitstaande krediet in de primaire agrarische sector en agribusiness met 7% is gestegen. Voor heel 2008 verwacht de Rabobank een stijging van circa 5% van kredietverstrekking aan de primaire sector. In de glastuinbouw zijn de investeringen duidelijk minder, maar geen gevolg van de kredietcrisis.

Kassenbouw

De toeleveranciers van tuinbouwkassen ('de kassenbouwers') lijken onder de huidige omstandigheden het meest direct in een moeilijke fase te komen, in feite als gevolg van twee verschillende problemen:

- op de buitenlandse markten (40%) kan een deel van de voorziene leveringen (gaan) wegvallen of blijft een (vlotte) betaling van geleverde investeringsgoederen uit. Mogelijk kan verzekering tegen betalingsrisico's (exportkrediet) respectievelijk valutarisico's (koersschommelingen) hier een oplossing geven;
- in Nederland komen investeringen in de glastuinbouw onder druk te staan doordat het rendement matig is. Dit speelt al langer, in geheel 2008, nadat ook 2007 een relatief teleurstellend jaar was voor een deel van de glastuin-

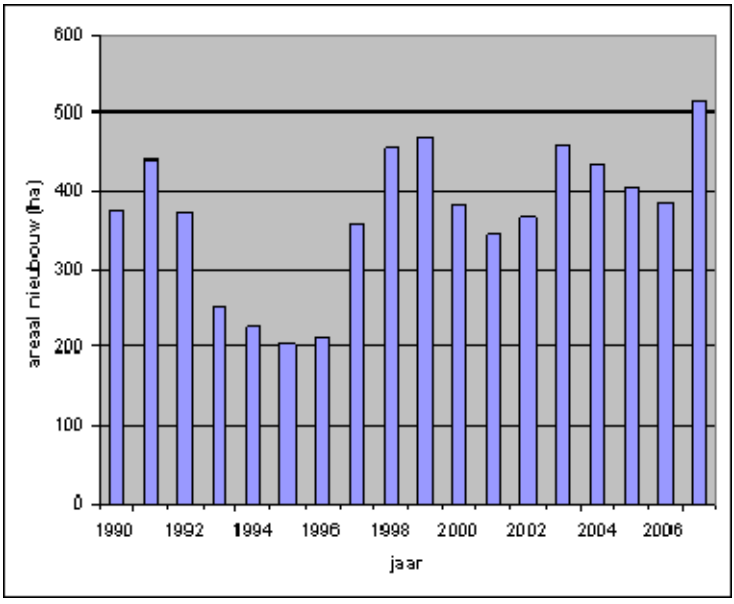
ders. Gegevens uit het verleden bevestigen dat de investeringen afnemen nadat de rendementen in de glastuinbouw lager zijn geworden; de investeringen ijlen dus na.

Wat zijn de mogelijke gevolgen van de kredietcrisis voor leveranciers van technologie (kassen, installaties en dergelijke) in de glastuinbouw? In de volgende beschouwing wordt deze vraag bezien vanuit (1) de binnenlandse markt en (2) de afzet in het buitenland.

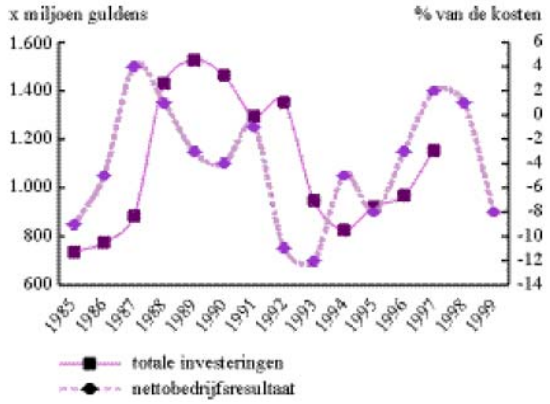
(1) de binnenlandse markt

Uit de praktijk is bekend dat de bereidheid om te investeren in de glastuinbouw mede afhankelijk is van de rendementen die worden gerealiseerd. Daarnaast worden de prijzen van die investeringen mede bepaald door het door de glastuinders gerealiseerde rendement (zie hiervoor de figuren 2 en 3 met data uit eerdere perioden). Hoewel 2007/08 een topjaar was qua oppervlakte nieuwbouw (zie figuur 4.1), is de algemene verwachting dat de komende jaren door de tegenvallende resultaten (laag prijsniveau eindproduct en hoge energieprijs) de lust tot uitbreiding of nieuwbouw onder druk zal komen te staan.

Figuur 4.1 **Glastuinbouw: oppervlakte nieuwbouw**

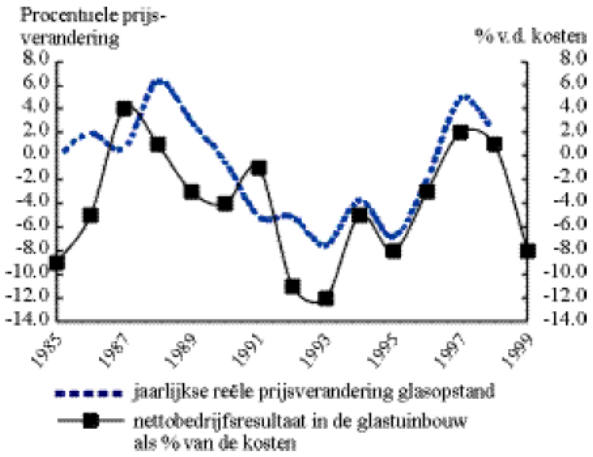

Figuur 4.2	Samenhang tussen de gemiddelde rentabiliteit in de glastuinbouw (uitgedrukt als nettobedrijfsresultaat in % van de kosten) en de totale investeringen in de Nederlandse glastuinbouw

Bron: Informatienet.

Figuur 4.3	Samenhang tussen de rentabiliteit in de glastunbouw (uitgedrukt als nettobedrijfsresultaat in % van de kosten) en de reële prijsontwikkeling van Venlo-glastuinbouw per m^3 per jaar

Bron: Informatienet.

De verwachting is wel dat de grote ondernemers in de glastuinbouw hun plannen door zullen zetten, voorzover de financiële ruimte dit toelaat. Zij kijken toch op de lange termijn en laten zich niet leiden door 'hiccups' in de markt. Als de kredietcrisis leidt tot een recessie mag worden verwacht dat de langetermijnplannen eerder in de sierteelt in de ijskast worden gezet dan in de groenteteelt.

Na het begin van de crisis zien we dat er bij de financiers een risicomijdend gedrag is ontstaan waardoor er meer financiële beperkingen zijn dan voor de crisis. Een (tijdelijk) oprekken van het borgstellingfonds (BF) zou helpen om deze hindernis te slechten voor een bepaalde periode. De combinatie van slechte jaren in de glastuinbouw gecombineerd met deze crisis zal ongetwijfeld tot klappen leiden ook bij de toeleveranciers. In de gehele sector van toelevering tot handel zijn de marges smal en deze excessen zullen de rendementen onder druk zetten. Een verdere opschaling en professionalisering zijn mede het gevolg.

(2) buitenlandse markten

Ongeveer 40% van de afzet van de Nederlandse toeleveringssector voor de glastuinbouw is gericht op het buitenland. Een aantal van deze landen is mede door de sterke valutaschommelingen van de laatste maanden, en de daarmee ook verband houdende risico's, in problemen gekomen wat betreft het buitenlandse betalingsverkeer. Voor de Nederlandse toeleveranciers van deze investeringsgoederen kan dat tot gevolg hebben dat de (al geplande) transacties geen doorgang (gaan) vinden. Voor de toeleveringssector gaat het er in dit kader nadrukkelijk niet om de financiële geldstromen goed te laten verlopen (cash flow), maar nadrukkelijk wel om te beschikken over financiële producten die nu het onderlinge wantrouwen tussen de banken wegnemen en ervoor zorgen dat de risicoafdekking weer geregeld gaat worden voor investeringprojecten. Vooral bij buitenlandse activiteiten is het van belang dat dit snel geregeld wordt. De groeiende behoefte aan centra dicht bij bevolkingscentra biedt voldoende perspectief op voorwaarde dat de risico's op een fatsoenlijke manier afgedekt kunnen worden

Kunstmestproductie en toelevering

De vraag naar kunstmest is momenteel beperkt; er worden althans minder dan normaal in deze periode van het jaar bestellingen gedaan. Kunstmestfabrikanten, waaronder in Nederland DSM, stellen hun winstprognoses neerwaarts bij. Naast de kredietcrisis als zodanig speelt hierbij een rol dat de prijzen van mest-

stoffen het afgelopen jaar sterk waren gestegen, mede als gevolg van hogere graanprijzen en dergelijke ('voedselcrisis') en hogere energieprijzen. Nu beide grondstofmarkten een sterk dalende prijstrend vertonen, zijn ook agrariërs - bij een inmiddels dalende lijn in de meststoffenprijzen - afwachtend met het (vooraf) bestellen van meststoffen. Maar er kan dus een inhaalvraag komen.

DSM, een grote producent van onder andere kunstmest en daarmee een belangrijke toeleverancier van de Nederlandse land- en tuinbouw, meldde een sterk derde kwartaal bij verslechterende marktomstandigheden. DSM Agro bleef profiteren van gunstige marktomstandigheden. Er was een grote krapte, die zich vertaalt in substantieel hogere prijzen van onder meer kunstmest. Momenteel is er echter wel een sterke daling van de prijzen van ammonia en ureum op de wereldmarkt; sinds de eerste week van september zijn deze prijzen met respectievelijk 43 en 62% gedaald.

Sierteelt

In principe is het huidige matige rendement in de glastuinbouw niet of maar beperkt toe te schrijven aan de kredietcrisis. Wel kan de vraaguitval als gevolg van de kredietcrisis en economische terugval voor de sierteelt groter zijn dan voor de voedingstuinbouw. De effecten van de kredietcrisis voor het totale sierteeltcomplex zijn (vooralsnog) beperkt. In Nederland lijken ze minimaal, internationaal lijken ook op korte termijn de effecten beperkt. De effecten van de energiecrisis lijken veel dominanter (de aardgasprijzen blijven door de contractvormen nog enige tijd op een hoog niveau).

De afzet van sierteeltproducten ondervindt nadelige effecten van de veranderde koersverhoudingen. De dalende koers van het Britse pond, maar ook van de roebel (Russische markt) zorgt voor vraaguitval van bijna 20%. Vooral de Britse markt is een belangrijke afzetmarkt voor de sierteelt, overigens ook voor veel andere agrarische producten.

Een 'blessing in disguise' is dat door de crisis de energieprijzen weer fors zijn gedaald. In ieder geval betekent het dat de primaire producenten 'tijdelijk' financieel weer wat meer lucht krijgen. De handel die toch al met smalle marges werkt zal door deze vraaguitval te maken krijgen met een al verwachte shakeout. Er zijn zo'n 1.500 bedrijven actief in de handel, maar zo'n 20 tot 30 bedrijven hebben 70 tot 80% van de handel in handen. In de huidige onzekerheid met grotere valutarisico's, beschikbaarheid van leningen met een korte looptijd en de prijs van dit vermogen, een verwachte recessie met vraaguitval op de korte termijn, zal dat vooral aan de onderkant van de handel (de vele kleine bedrijven) tot een forse sanering leiden. De gedachte is dat er voor de goed geleide pro-

fessionele bedrijven geen financiële restricties zullen zijn. Contacten met de grote banken geven dat ook aan.

In Duitsland hebben we gezien dat bij een tegenvallende economische ontwikkeling het gebruik van bloemen niet echt dalende is. Men schakelde van de wat duurdere bloemen over naar goedkopere bloemen (5-euroboeketten!) en vervolgens naar bloeiende potplanten die wat langer blijven staan. Een verdringingseffect zal wel wat gaan optreden. De sector houdt vast aan haar langetermijnvisie van groei (Bloemenbureau Holland) maar verwacht een aantal moeilijke jaren, afhankelijk van hoe snel economieën zich herstellen. Zowel primair als in de handel zal professionaliteit een sleutelwoord zijn en zal er druk komen op de kleine bedrijven om te overleven. De verwachting is dat de banken bereid zullen blijven om op basis van het langetermijnperspectief te blijven financieren.

Agrarische verwerkende industrie

De agrarische verwerkende industrie als geheel ondervindt (nog) weinig effecten van de kredietcrisis. Voor een aantal producten staan de prijzen, zoals aangegeven, wel onder druk vooral door de werking van de markt (meer aanbod) en de valutaveranderingen, maar het volume van verwerking staat niet onder druk. Zo is er een hogere aanvoer van bijvoorbeeld melk (door de quotumuitbreiding) en de meeste akkerbouw- respectievelijk tuinbouwproducten (door grotere oogsten dan in 2007). Het geheel van bedrijvigheid in de agrarische verwerkende industrie lijkt dus vrijwel stabiel of mogelijk groeiende.

Voorzover de winstmarges in de agrarische verwerkende industrie door de kredietcrisis onder druk komen, komt dit in veel gevallen, namelijk bij de coöperaties, ten laste van de leden, agrariërs; direct of later via de nabetalingen. De beursgenoteerde agro-industrie laat, ook in andere landen, een minder grote koersdaling noteren dan andere industriële sectoren. De verwachtingen over de agrarische verwerkende industrie zijn dus vrij goed.

Veel bedrijven verlagen hun prognoses en geven winstwaarschuwingen af maar dit betreft vooralsnog vooral producenten van consumentengoederen buiten de agri-foodsector. De 'foodfabrikanten' op de Dow Jones zijn in oktober minder gedaald dan het gemiddelde van alle ondernemingen.

In Nederland is de koersdaling van bijvoorbeeld Unilever (met 10% over de afgelopen twee maanden) relatief beperkt gebleven; dit concern heeft in het derde kwartaal van 2008 een goed resultaat (met een hogere omzet) gerealiseerd, maar is wel wat minder duidelijk over de verwachtingen voor het lopende (vierde) kwartaal. Heineken en Wessanen zagen de koersen sterker dalen. Voedingsconcern CSM geeft aan dat de winsten over 2008 teruglopen. Voor een

deel is de daling het gevolg van valutaschommelingen. Mogelijk dienen bedrijven met sterke merken zich minder zorgen te maken dan ondernemingen die qua merkvoorkeur het af dreigen te leggen tegen huismerken of *fancy brands*.

Agrarische handel en transport

Voor wat betreft de agrarische handel en het transport lijken er eerder problemen te (kunnen) ontstaan, zeker voor bedrijven die op bepaalde exportmarkten (landen met betalingsrisico's en een sterke koersverandering) zijn georiënteerd. Dit speelt onder meer bij een aantal sierteeltproducten. Door de forse daling van de olieprijs zijn de transportkosten, zowel over de weg als over water, sterk gedaald. De afgenomen vraag naar laadruimte heeft de daling extra versterkt.

Detailhandel en horeca

Bestedingen in de supermarkten en de horeca zouden in de laatste weken van 2008 afnemen, maar niet duidelijk is vooralsnog of dit betrekking heeft op de aankoop van voedingsmiddelen. De omzetverwachtingen voor de detailhandel als zodanig voor 2009 zijn weliswaar licht negatief, maar voor voedingsproducten wordt wel uitgegaan van een omzetstijging (2%), die ongeveer gelijk is of iets lager dan de inflatie. Nog niet helder is of de supermarktketens onder invloed van de kredietcrisis en economische stagnatie scherp(er) op prijzen met elkaar gaan concurreren. De speciaalzaken zouden hierdoor (extra) marktverlies kunnen leiden. Dit kan te meer gelden wanneer consumenten gaan bezuinigen op hun dagelijkse uitgaven. Bij de supermarkten kan dan het aandeel van de discounters (verder) toenemen, ten koste van de full-service supermarkten.

De verwachtingen voor 2009 van de horeca zijn wel negatief als gevolg van de kredietcrisis; uit eten zal (mogelijk) minder gaan plaatsvinden. Vanuit de VS wordt deze tendens al gemeld. Mogelijk leidt dit ook tot enige verschuiving in de afzet van bijvoorbeeld vlees; in restaurants wordt bijvoorbeeld relatief meer vis en rundvlees genomen dan bij het eten thuis, waar vaker varkens- en pluimveevlees op het menu staat.

In de horeca verdwijnen 20.000 banen als gevolg van de financiële crisis. Dat stellen de vakbonden en Koninklijke Horeca Nederland (KHN) maandag 3 november 2008 na gezamenlijk overleg over de arbeidsmarkt in de sector. Medio oktober bracht KHN al naar buiten dat een vijfde van de horecaondernemers verwachtte mensen te moeten ontslaan in verband met de omzetdaling als gevolg van de invoering van het rookverbod. 'De nieuwe cijfers hebben vooral te maken met de kredietcrisis.' (Bron: *Telegraaf* 3 november 2008.)

Als gevolg van de kredietcrisis kiezen supermarktketens steeds vaker voor grote leveranciers. Zij willen zekerheid van levering omdat gevreesd wordt dat kleinere leveranciers onder de huidige omstandigheden eerder failliet dreigen te gaan, zo meldt Del Monte (*Agrarisch Dagblad*, 5-11-2008). Met een omzet van USD 3,4 miljard in 2007 is Del Monte Fresh Produce Company een van de toonaangevende producenten van vers en ingeblikt fruit en groente, vruchtensappen, dranken, snacks en desserts in Europa, het Midden-Oosten en Afrika.

Volgens KPMG voeren Nederlandse ondernemingen op dit moment op grote schaal kostenreducties door als gevolg van de kredietcrisis. Een op de vijf neemt zelfs harde saneringsmaatregelen. (KPMG, persbericht 4-11-2008.)

Na een in 2008 al afgezwakte omzetgroei in de Nederlandse detailhandel, moet in 2009 rekening gehouden worden met een daling van de omzet. ING Economisch Bureau verwacht voor de detailhandel in 2009 een omzetontwikkeling van -0,2%. Supermarkten bezorgen de foodbranche nog een omzetgroei (+2,0%), terwijl de non-foodwinkels de hardste klappen krijgen (-1,8%). De verwachte omzetdaling vloeit voort uit de buitengewoon onzekere economische situatie van dit moment, met als gevolg terughoudendheid bij de consument als het gaat om bestedingen.

Producten op exportmarkten

Enkele producten ondervinden in sterkere mate nadelige gevolgen van de kredietcrisis en de valutaveranderingen bij de afzet naar bepaalde landen. De export van varkensvlees ondervindt problemen, onder meer naar Oost-Europa en Italië. De invoer van hammen in Italië is sterk gedaald, kredietverzekeraars scherpen de eisen aan. Naar Hongarije is de export vrijwel stilgevallen door de forse waardevermindering van de munt (florint) en de sterke rentestijging in het land. Een en ander heeft mede geleid tot een flinke daling van de varkensvleesprijs in Nederland (-35 cent vanaf 1 september) en drukt ook de biggenprijs.

De markten voor pluimvee- en rundvlees lijken minder onder invloed te staan van de kredietcrisis. Voor diverse zuivelproducten loopt de export naar verschillende derde markten minder goed, hetgeen zodanig drukt op de productprijzen dat de EU genoodzaakt wordt om de marktondersteuning na ruim een jaar opnieuw toe te passen. Voor boter en melkpoeder wordt er al over gesproken om een particuliere opslagregeling open te stellen. Inmiddels kunnen zuivelbedrijven vanaf 1 januari boter in interventieopslag doen. Door het overschot aan melk op de Europese markt wordt op de spotmarkt melk voor 18 à 20 cent verhandeld (deze spotprijs was in de tijd dat de schaarste aan zuivel groot was nog meer dan 50 cent!).

De vraag naar gladiolenbollen vanuit landen als Iran, Irak, India en Pakistan neemt nog toe (volumegroei), maar de bestellingen worden wel steeds later geplaatst, zo melden kwekers. Dit kan er op duiden dat er wat aarzelingen zijn over de kredietverlening voor deze transacties in genoemde landen of dat er verwachtingen zijn over een daling van het prijsniveau, eventueel in samenhang met de valutaontwikkeling.

Door de kredietcrisis zijn de tarwenoteringen in de Oekraïne fors gedaald. Door deze daling en de gedaalde transportkosten zal de export van tarwe vanuit de Oekraïne naar de EU naar verwachting fors toenemen.

Opvallend is de daling van de contractprijs van vleeskuikens, namelijk 2 cent. Er is veel aanbod van filet, ook vanuit Brazilië en enkele Oost-Europese landen. Volgens het *Agrarisch Dagblad* eist de kredietcrisis op een aantal exportmarkten ook zijn tol. Hierbij doelt men waarschijnlijk op de Engelse markt, waarbij ook de koersdaling van het pond een rol speelt. Overigens kan de prijsdaling ook voor een belangrijk deel wordt veroorzaakt door de sterk dalende voerprijzen. Het is gebruikelijk dat bij dalende voerprijzen ook de opbrengstprijs naar beneden gaat.

Overigens kan de prijsvorming in de EU ook onder druk komen doordat derde landen minder gemakkelijk naar andere markten kunnen exporteren. Zo ondervindt de Braziliaanse export van rundvlees naar Rusland problemen en wil de Oekraïne graag tarwe op de EU-markt verkopen.

Land- en tuinbouw

Binnen de land- en tuinbouw (primaire bedrijvigheid) lopen, zoals al eerder is aangeduid, de mogelijke effecten van de kredietcrisis uiteen. Grondgebonden bedrijven (akkerbouw, melkvee, tuinbouw open teelten) hebben meer onderpand (grond) voor de financiering. Het aandeel eigen vermogen is in deze bedrijven gemiddeld hoger dan in de glastuinbouw en de intensieve veehouderij. De bedrijven met hogere financieringslasten en personeelskosten, zoals in de glastuinbouw, zijn veelal kwetsbaarder voor tegenvallers in de prijzen van producten en hogere lasten (bijvoorbeeld van rente, energie en dergelijke) dan de grondgebonden bedrijven. Echter, de glastuinbouw en intensieve veehouderij zijn al van oorsprong gewend aan fluctuaties in de opbrengstprijzen, terwijl een deel van de grondgebonden producten stabiele(re) prijzen kent (kende). Door het onverhoopt 'opeenstapelen' of cumuleren van enkele tegenvallende ontwikkelingen in bovengenoemde factoren (prijzen en kosten, rente) kunnen bedrijven in problemen komen.

In de glastuinbouw lijkt zich dat het eerst voor te doen; het gaat dan om een cumulatie van tegenvallende productprijzen en sterk gestegen energiekosten, vooral zolang de aardgasprijzen (nog) niet dalen. Dit is mede afhankelijk van de afgesloten contracten.

In de intensieve veehouderij (varkens, pluimvee) kan het zich ook voordoen, mede door de sterke stijging van de voerprijzen in de laatste twee jaar. Nu gaan die weliswaar dalen door de daling van de graanprijzen, maar het verwachte herstel van de biggen- en varkensprijzen zet onder invloed van de kredietcrisis niet door.

Afgezien van de vraag of bedrijven in financiële problemen komen kan de huidige economische conjunctuur ertoe leiden dat beoogde of al geplande investeringen worden uitgesteld; de aan de investeringen klevende risico's worden dan voor de ondernemer en zijn adviseurs dan wel de financiers te hoog. Het kunnen benutten van het Borgstellingsfonds voor de land- en tuinbouw kan in dit geval van belang zijn om de investering toch door te zetten. Het BF heeft hierbij mede een rol om een (eventuele) risico-opslag door de banken in de rentetarieven laag te houden. Inmiddels is door de minister van LNV door onder meer een verhoogde garantiestelling ruimte gegeven aan investeringen in de glastuinbouw (LNV, persbericht, 13 november 2008).

Visserij

De financiering van vissersschepen verloopt al enige tijd minder gemakkelijk; banken zijn terughoudend. Dit is vooral het gevolg van de minder rooskleurige perspectieven van de sector en de tot medio 2008 sterk gestegen olieprijzen; de brandstof is een belangrijke kostenpost. Nu de olieprijs inmiddels al veel lager is, kan dat een verbetering voor de visserij opleveren.

De visserijsector lijkt overigens geen of nauwelijks gevolgen van de kredietcrisis te ondervinden. De productprijzen staan niet (extra) onder druk door de kredietcrisis.

Er worden drie sectoren onderscheiden:
- de kottersector op voornamelijk platvis en garnalen;
- de grote zeevisserij op pelagische soorten,
- de mosselsector.

Voor de kottersector is brandstof de belangrijkste kostenpost van een groot deel van de ondernemers. De gasolieprijs is in de afgelopen maanden met zo'n 30% afgenomen. Omdat een groot deel van de visserijsector de olie inkoopt op

basis van contracten loopt deze prijs in ontwikkeling wat achter bij die op de wereldmarkt en worden zeer korte termijnschommelingen gecompenseerd. De prijzen van vis en garnalen hangen, naast de vraag vanuit de verwerking, ook sterk samen met de aangevoerde hoeveelheid en de eventuele voorraden die voor de verwerking beschikbaar zijn. Voor platvis zijn deze voorraden er niet en wordt de prijs in de afgelopen weken bepaald door fluctuaties in de aanvoer (ook van buitenlandse schepen). Over de afgelopen vijf weken is de tongprijs wel met zo'n 8% gedaald. De prijzen van andere soorten bleven stabiel (bijvoorbeeld schol) of stegen zelfs (bijvoorbeeld tarbot + 10%). Het is moeilijk hieruit een compleet effect voor de sector te bepalen. Voor de garnalen wordt de prijsvorming vooral bepaald door de buffers van de verwerkers en de aanvoer van de sector. De laatste tijd geeft de verwerkende industrie aan dat de afzet terugloopt. Dit, samen met het feit dat tijdens de zomerperiode te veel vooral kleine garnalen tegen hoge prijzen zijn ingekocht heeft een drukkend effect op de huidige prijs. Die is daardoor de laatste weken extreem laag. Het positieve effect van de lage olieprijs is voor de garnalensector minder groot, omdat het olieverbruik bij deze schepen lager is dan voor de grotere schepen die op platvis vissen.

Voor de grote zeevisserij leidt de crisis vooralsnog niet tot bijzondere problemen. Deze sector koopt de stookolie direct op de wereldmarkt. Door de lage dollarkoers en de lagere olieprijs zijn de energiekosten de afgelopen maanden sterk gedaald. De visprijzen zijn daarentegen relatief hoog. Voor het komend jaar zijn de vooruitzichten in het algemeen niet gunstig, vooral door een verlaging van de vangstmogelijkheden voor een aantal belangrijke doelsoorten.

Voor de economische positie van de mosselsector is de olieprijs van ondergeschikt belang omdat het olieverbruik zeer beperkt is. De prijzen in de sector zijn stabiel en er is vooralsnog geen reden om aan te nemen dat dit op korte termijn zal veranderen.

5 Beschouwing van de handel in agf-producten en de agrarische grondmarkt

Van crisis naar kracht: de handel in agf (aardappelen, groenten en fruit)

De Nederlandse handel in agf-producten kijkt eigenlijk redelijk gerust naar de toekomst, ondanks de kredietcrisis en de mogelijke gevolgen op middellange termijn. Handelaren zijn ervan overtuigd dat zij binnen de markt waarin ze opereren beter voor de crisis zijn geëquipeerd dan veel andere Europese concurrenten. Inderdaad heeft men er nu veel last van maar het financiële systeem in Nederland is aanmerkelijk beter dan bijvoorbeeld Spanje, waardoor hier de handelsbedrijven nog beter krediet kunnen krijgen dan daar. Dat geeft ze een voorsprong. Eigenlijk vinden ze de kredietcrisis een 'blessing in disguise'. Men meent dat er veel te veel aanbod is, men bouwt maar door zonder na te gaan of er wel afzet is. Deze crisis en de gevolgen daarvan zullen bij de primaire bedrijven tot een pas op de plaats leiden of zelfs minder aanbod, dat is voor iedereen beter. Daarnaast krijgen ook veel buitenlandse concurrenten in de handel, maar ook in de productie het moeilijker. Dat is voor de Nederlandse teler en handelaar alleen maar goed. Natuurlijk heeft de handelaar die wil groeien internationaal wel een extra hobbel te nemen, maar dat zal slechts een tijdelijk effect zijn.

Voor veel vraaguitval is men niet echt beducht (vergrijzing leidt tot meer vraaguitval), de grote risico's zitten in de valuta's (bijvoorbeeld Rusland), risicoafdekking van de bedragen en het beoordelen van de kredietwaardigheid van de kopers (vooraf betalen). Alleen de professionele handelaren zullen in staat zijn dit goed te regelen, waardoor de autonome schaalvergroting een extra impuls krijgt door de crisis. Voedsel blijft minder conjunctuurgevoelig waardoor de stromen toch wel blijven lopen. De geluiden die men in het buitenland opvangt zijn die van financiële chaos en tranendal. Vooral in Zuid-Amerika. Meer dan 50% van de handel komt voor hen uit het buitenland en slim schakelen kan van deze recessie een extra kans maken.

De nu ingezette beweging van bundeling van het totale aanbod vindt men geen oplossing voor zowel de korte- als langetermijnproblematiek. De voorkeur wordt gegeven voor investeren in achterwaartse relaties waardoor er veel betere afstemming komt tussen vraag en aanbod. Er wordt te veel bijgebouwd zonder dat er gericht gekeken wordt of er markt is en aan de onderkant blijven te veel bedrijven marginaal in productie. Handel is een 'people's business' en zal dat ook blijven. Investeren hierin, ook door de primaire bedrijven, zou wel eens

veel effectiever kunnen zijn dan de bundeling naar machtsblokken, mogelijk leidt dat alleen maar tot verdere verstarring in de keten. De vraag is trouwens of dit wel kan binnen de richtlijnen van de NMA, nu al willen handelaren deze organisatie inschakelen.

Kredietcrisis en vooruitzichten voor de agrarische grondprijs

Ontwikkeling agrarische grondprijs

De agrarische grondprijs is gestegen van 29.500 in 2006 tot 36.500 euro per ha in 2007. Aan het einde van 2008 zou aan deze stijging, evenals in het Verenigd Koninkrijk [1], wel eens een einde kunnen komen. De stijging in de eerste drie kwartalen van 2008 [2] heeft wel als gevolg dat de gemiddelde grondprijs in dat jaar hoger zal uitkomen dan in 2007.

Interpretatie grondprijsontwikkeling

Om de actuele ontwikkeling van de grondprijs goed te kunnen interpreteren dient men de langetermijnontwikkeling in ogenschouw te nemen. Er blijkt tot tweemaal toe een enorme grondprijspiek te zijn geweest: eind jaren zeventig en rond de eeuwwisseling. Beide malen aangejaagd door een oplopende conjunctuur en een ruim monetair beleid van banken met als gevolg dat tot tweemaal toe de gehele onroerend goedmarkt aantrok (figuur 5.1).

In de literatuur heeft men het in dit soort gevallen over een zeepbel. Daarmee wordt een door speculatie doorgeschoten onroerend goed of grondprijs bedoeld die na enige tijd gevolgd wordt door een daling, het onvermijdelijke uiteenspatten (boom-bust cycle). Een belangrijke voorspeller daarbij is de ontwikkeling van de grondmobiliteit, het areaal landbouwgrond dat jaarlijks wordt verhandeld. Zowel eind jaren zeventig als eind jaren negentig halveerde de grondmobiliteit in de aanloop naar de zeepbel (figuur 5.2).[3]

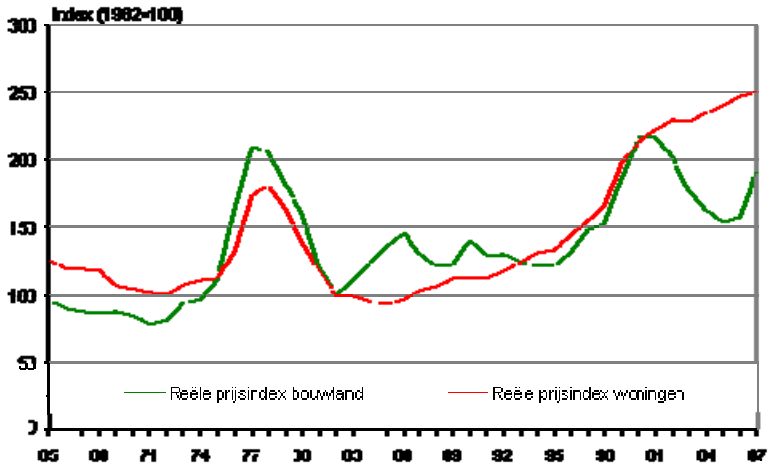
---

[1] Aan de sterke stijging van de prijzen van Britse boerengrond is een eind gekomen. In het derde kwartaal lagen de prijzen gemiddeld 1% lager dan een jaar geleden, blijkt uit het kwartaaloverzicht van grondmakelaar Knight Frank. Volgens Andrew Shirley van Knight Frank: 'Het optimisme onder de boeren is door de lagere graanprijzen, hogere kosten en slechte oogst duidelijk afgenomen. Daarnaast is de belangstelling van rijke mensen uit de staat drastisch verminderd door de kredietcrisis.' De woordvoeder van de makelaar voorspelt dat agrarische percelen de komende twaalf maanden 2 tot 5% goedkoper zullen worden. *Agrarisch dagblad*, 29 september 2008, auteur: Ruud Peijs.

[2] Het derde kwartaal van 2008 laat nog een stijging ten opzichte van voorgaande kwartalen zien (www.kadaster.nl).

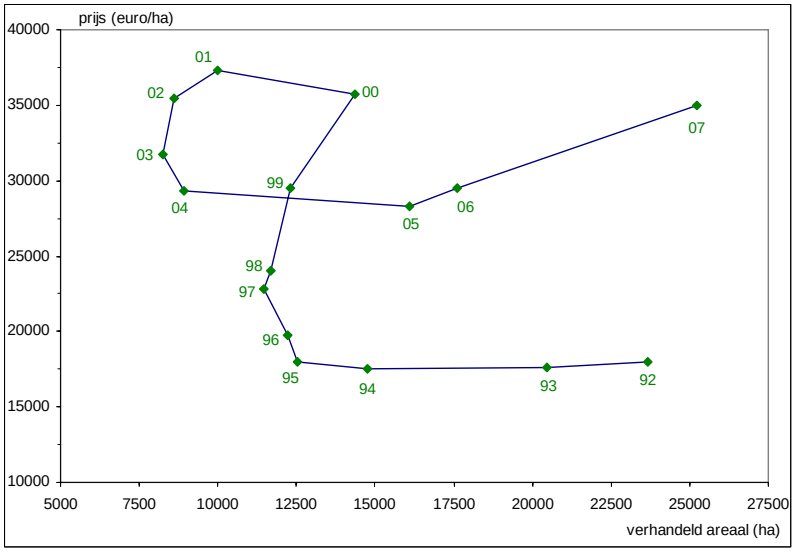
[3] De prijsfluctuatie eind jaren zeventig vertoont een met figuur 5.2 vergelijkbare vorm: een tegen de klok indraaiende cirkel.

Figuur 5.1 **Ontwikkeling reële prijs (index) landbouwgrond en woningen, 1965-2007**

Bron: CBS, DLG en NVM. Bewerking LEI.

Figuur 5.2 **Grondmarktcyclus rond de eeuwwisseling (1992-2007)**

Bron: DLG.

Verkopers- en kopersmarkt

Verkopers verwachten bij een oplopende conjunctuur en een ruim monetair beleid dat de grondprijs gaat stijgen. In reactie daarop stelt men de verkoop van de grond uit. Daardoor loopt de grondmobiliteit steeds verder terug (verkopersmarkt). Na verloop van tijd begint de grondprijs daadwerkelijk te stijgen (self-fulfilling prophecy) en dat voedt de gekoesterde verwachting. Na enige jaren van grondprijsstijgingen gaan de eerste aanbieders winst nemen en daardoor neemt de grondmobiliteit na lange tijd iets toe (figuur 5.2: 1997 tot en met 2000). De grondprijs is dan al zo ver doorgeschoten en zo ver verwijderd van de waarde die kopers denken te kunnen terugverdienen dat er maar iets hoeft te gebeuren of de kopers gaan op hun beurt staken, waardoor een grondprijsdaling wordt afgedwongen (kopersmarkt). De daling van de agrarische grondprijzen na 2001 in tegenstelling tot de verder stijgende prijzen op de andere onroerendgoedmarkten werd mede ingezet door verwachtingen over het in 2003 ingrijpend gewijzigd EU-landbouwbeleid, waarbij het markt- en prijsbeleid grotendeels zou worden vervangen door directe inkomensondersteuning (bedrijfstoeslagen). Niet alleen daalde de netto-ondersteuning uit Brussel, maar tevens is deze, bij het door Nederland gekozen toeslagstelsel op basis van individuele historische referenties, ook niet langer aan de grond gebonden. Andere verklaringen voor het ombuigen van de grondprijsontwikkeling zijn de tijdelijke stop van de aankopen van landbouwgrond voor de Ecologische Hoofdstructuur tijdens het eerste kabinet Balkenende en de malaise in de landbouw vanwege opeenvolgende dierepidemieën in het begin van deze eeuw.

Na de forse daling van de agrarische grondprijs tussen 2001 en 2003 neemt het aantal verkopen weer toe tot het niveau van 1992 (figuur 5.2). Omdat ook de prijsdaling de neiging heeft door te schieten, volgt er een na-ijleffect. De prijs richt zich weer op en schiet weer door naar boven, hoewel met een kleinere uitslag (amplitude) dan rond de eeuwwisseling. De stijging van de grondprijzen tussen 2006 en de eerste helft van 2008 ging gepaard met een mondiale grondstoffenschaarste die tijdelijk tot hoge prijzen van landbouwproducten leidde.

Ter vergelijking: ook na de grote prijsfluctuatie eind jaren zeventig werd deze gevolgd door een gedempt na-ijleffect met een prijspiek in 1986 en later in 1992 nog een (figuur 5.1).

Binnen het hier weergegeven concept zal de kredietcrisis de onvermijdelijke ombuiging van de ontwikkeling van de agrarische grondprijs na 2008 stimuleren. De eerste na-ijltoppen van zowel de zeepbel eind jaren zeventig als die rond de eeuwwisseling kwam zeven tot acht jaar na de oorspronkelijke prijsexplosie:

1986 ten opzichte van 1978/79 en 2008 ten opzichte van 2000/2001. Omdat een na-ijleffect een kleinere uitslag laat zien dan de oorspronkelijke 'boom-bust cycle', mag worden verwacht dat de grondprijsdaling na 2008 ook minder spectaculair zal zijn. Dat wil zeggen: boven het lage niveau van 2004/2005 van iets meer dan 28.000 euro per hectare zal blijven.

Conclusie

De tot en met 2007 sterk gestegen grondmobiliteit duidt erop dat er vooralsnog geen nieuwe zeepbel hoeft te worden verwacht. In dat geval zouden immers verkopers de grond weer massaal gaan vasthouden (verkopersmarkt). Ook de ontwikkeling van de conjunctuur, die zowel eind jaren zeventig als rond de eeuwwisseling verantwoordelijk was voor een algehele onroerend goed prijsstijging, geeft daarvoor geen aanleiding. Zoals het er nu uitziet lijkt de grondprijsstijging in 2006, 2007 en begin 2008, gevolgd door een kentering daarvan in de tweede helft van 2008 vooral een na-ijleffect van de grote prijsfluctuatie rond de eeuwwisseling. De stijging werd daarbij versterkt door een tijdelijk aantrekkende vraag naar (agrarische) grondstoffen. Terwijl de na 2008 verwachte ombuiging wordt versterkt door een conjuncturele neergang en een krap monetair beleid van banken als gevolg van de kredietcrisis.

6 Situatie in december 2008

Algemeen

Recente prognoses over de economische ontwikkeling wijzen steeds meer op een, overigens nog vrij bescheiden, krimp in 2009 in de meeste OESO-landen. De economie zal in deze landen volgend jaar van 0 tot -/- 1% afnemen. In de economisch opkomende landen, zoals China en India, zal de economische groei in 2009 minder sterk zijn dan de afgelopen jaren het geval was, maar nog wel omstreeks +7% zijn. De afgelopen weken zijn verschillende westerse landen, waaronder een aantal EU-landen, met plannen gekomen om de economie te stimuleren. Bevordering van de consumentenvraag staat hierbij meestal centraal om langs die weg bedrijfstakken in problemen te ondersteunen. Ook de Europese Commissie (EC) heeft plannen voorgelegd. Doel van de EC is onder meer om de inspanningen van de lidstaten zo goed mogelijk op elkaar af te stemmen.

De aandelenbeurzen geven de afgelopen weken nog sterk wisselende koersen aan. Van rust op de financiële markten kan dus nog niet worden gesproken. De koersbewegingen worden mede beïnvloed door de plannen van de overheden; soms lijkt dan een herstel in te treden, maar dat blijkt kort nadien al niet meer het geval. Niet duidelijk is of op de beurzen het dieptepunt al is bereikt. De olieprijzen schommelen de laatste weken omstreeks 50 USD per vat, op ongeveer een derde van het recordniveau van nog maar enkele maanden geleden.

Mede door de lagere prijzen van olie en andere grondstoffen is de inflatie getemperd. Dit is gunstig voor de koopkrachtontwikkeling. Mede hierdoor zou het vertrouwen onder consumenten in november, zoals gemeten door het CBS, maar vrij licht zijn gedaald ten opzichte van oktober.

Het vertrouwen onder producenten is in november wel fors verder gedaald (CBS). Ondernemers zouden zeer negatief zijn gestemd. Overigens is de werkeloosheid de afgelopen maanden nog niet toegenomen (CBS). De groei van de Nederlandse economie kwam in zowel het tweede als het derde kwartaal van 2008 op nul uit ten opzichte van het voorgaande kwartaal (CBS). In het eerste kwartaal van 2008, ook ten opzichte van het voorgaande kwartaal, was de groei nog 0,3%. Ten opzichte van een jaar eerder was er in genoemde kwartalen van 2008 nog wel groei van de economie.

De groei van de Nederlandse export liep in september (toen de kredietcrisis in volle hevigheid naar buiten kwam) terug naar 1%, de laagste volumegroei in 5 jaar. Over het gehele derde kwartaal 2008 is de groei nog wel 2,8%.

De koers van de euro blijft de laatste weken ten opzichte van de dollar binnen een marge van 1,25-1,30, dus op een duidelijk 'lager' niveau dan een half jaar geleden (omstreeks 1,60).

Het Nationaal Bureau voor Economisch Onderzoek (NBER) in de VS heeft na het bekendmaken van de laagste productiecijfers in 26 jaar eveneens bevestigd dat er officieel sprake is van een recessie in de VS.

Ook de OESO heeft de afgelopen week de economische groei voor de VS, de Eurozone en de Aziatische landen voor 2009 naar beneden bijgesteld. ING ziet pas tegen het eind van volgend jaar enig herstel optreden in de economie.

De ECB heeft op 5 december de rente met 0,75 procentpunt verlaagd. Banken blijven zeer terughoudend met het verstrekken van krediet en zijn vooral bezig de balans te versterken. De renteverlagingen worden slechts in beperkte mate doorgegeven aan de klanten; er wordt een risico-opslag aangehouden.

Internationale berichten uit de agrosector

Volgens de Amerikaanse exportfederatie USMEF zal de export van varkens- en rundvlees vanuit de Verenigde Staten moeilijker worden vanwege de economische crisis gedurende de laatste maanden van het jaar. Veel munten zijn gedevalueerd en de vraag neemt af (*Agrarisch Dagblad*, 11 november 2008).

Bierbrouwer SABMiller Plc. heeft in de eerste helft van 2008/09 een winst voor belasting geboekt van USD 2,02 mld. tegen USD 1,6 mld. een jaar eerder. Dat heeft de brouwer donderdag bekendgemaakt. SABMiller liet eerder al weten dat de resultaten in de eerste helft van het boekjaar in lijn liggen met de verwachtingen, waarbij een vertraagde volumegroei werd gecompenseerd door gunstige wisselkoerseffecten. De omzet steeg tot USD 11,17 mld. van USD 10,8 mld. De vooruitzichten voor de tweede helft van het boekjaar zijn volgens de brouwer door de verslechterde wereldwijde economische omstandigheden, een verzwakkende consumentenvraag en volatiele wisselkoersen in toenemende mate onzeker geworden. In het licht van de huidige onzekere omgeving stelt SABMiller de uitgaven en de investeringsplannen te zullen herzien (www.fd.nl, geraadpleegd, 13-11-2008).

Britse foodservicebedrijven, zij die leveren aan horeca en catering, ondervinden in toenemende mate hinder van de kredietcrisis. Mensen eten steeds minder buiten de deur. Een aantal bedrijven heeft al ontslag moeten aanvragen voor een deel van het personeel (*Agrarisch Dagblad*, 20 november 2008).

Winkels in voeding- en genotmiddelen boekten een forse omzetgroei in het derde kwartaal van 2008. Deze winkels hadden ruim 6% meer omzet dan in dezelfde periode een jaar eerder. De groei is vooral toe te schrijven aan hogere prijzen. Binnen de foodbranche behaalden de supermarkten de hoogste omzetontwikkeling. Zij realiseerden bijna 8% meer omzet dan in dezelfde periode van vorig jaar. Ook in de eerste twee kwartalen van 2008 boekten de supermarkten een forse omzetgroei (CBS, persbericht 13-11-2008).

De Nederlandse inflatie is in oktober uitgekomen op 2,8%. Dat is flink lager dan in september, toen de consumentenprijzen gemiddeld 3,1% hoger lagen dan een jaar eerder. Dit blijkt uit de consumentenprijsindex (CPI). Deze daling wordt veroorzaakt door fors lagere benzineprijzen. Benzine was in oktober 8,8% goedkoper dan een maand eerder. Dit is de grootste maandelijkse daling van de benzineprijs in dertig jaar. Benzine was hierdoor in oktober iets goedkoper dan een jaar eerder. Ook diesel en LPG waren een stuk goedkoper dan vorige maand.

Naast benzine hadden ook voedingsmiddelen een licht verlagend effect op de inflatie. Na de sterke prijsstijgingen van voeding het afgelopen jaar lagen de prijzen in oktober 6,3% hoger dan een jaar eerder. In september was voeding nog 6,8% duurder dan een jaar eerder (CBS, *Statistisch bulletin*, 13-11-2008).

Huishoudens hebben in het derde kwartaal 1,3% meer besteed. Deze toename is duidelijk minder dan in de eerste helft van 2008. De tragere groei deed zich vooral voor bij de bestedingen aan diensten. In de horeca werd zelfs minder besteed.

Zowel de goederenproducenten als de commerciële dienstverleners laten in het derde kwartaal een veel lagere productiegroei zien dan in de voorgaande kwartalen. In de industrie is de groei vrijwel verdwenen. In de horeca was de productie voor het tweede kwartaal op rij flink lager (CBS, persbericht, 14 november 2008).

De kredietcrisis, maar ook valutaschommelingen en hoge energieprijzen, leiden tot een teruglopende export van sierteeltproducten. In oktober daalde de export van snijbloemen en planten met respectievelijk 14 en 9%. De Rabobank waarschuwt voor een toenemend aantal stoppers en faillissementen (*Agrarisch Dagblad*, 15 november 2008).

Tot en met september bleef de uitvoer van agrarische producten (voeding en levende dieren, waarde bijna 32 mld. euro) overigens nog sterk toenemen, in waarde ruim 12% hoger dan in 2007; in september nog ruim 10% (CBS).

De omzet van de (Nederlandse) horeca is in het derde kwartaal van 2008 met bijna 1% gedaald in vergelijking met een jaar eerder. De laatste keer dat de omzet daalde was in het derde kwartaal van 2004. De prijzen stegen met 3,7% en het omzetvolume kromp met 4,3%. Dit blijkt uit voorlopige cijfers van het CBS. Met een daling van bijna 2% behaalden de restaurants en cafés dit kwartaal de grootste omzetdaling van alle branches in de horeca. De prijzen in restaurants stegen met 4,7%. De verkopen daalden met 6%.

In de cafés stegen de prijzen met 3,8% en daalden de verkopen met 5,4%. Hotels realiseerden in het derde kwartaal, in tegenstelling tot de overige horecabranches, nog wel een omzetgroei. Mede door de vertraging in de economische groei bleef de groei echter beperkt tot 1,8%, beduidend lager dan voorgaande kwartalen (CBS, persbericht, 20 november 2008).

Bedrijven in de industrie verwachten in 2008 2% minder te investeren dan in 2007. In het voorjaar gingen de bedrijven nog uit van een stijging van de investeringen dit jaar met 11%. De verwachte daling van de investeringen is in lijn met de sinds september sterk verslechterde stemming onder ondernemers in de industrie (CBS). Bedrijven in de metaal- en elektrotechnische industrie verwachten dit jaar 16% minder te investeren dan in 2007. De neerwaartse bijstelling in de verwachtingen is in deze industriebranche opvallend groot. In het voorjaar gingen ondernemers in de metaal- en elektrotechnische industrie nog uit van 17% méér investeringen in 2008.

De voedings- en genotmiddelenindustrie voorziet dit jaar eveneens een flinke daling van de investeringen. Ten opzichte van 2007 dalen de investeringen hier naar verwachting met 11%. Er zijn in de industrie ook branches die voor 2008 een positieve ontwikkeling van de investeringen voorzien. De chemische industrie verwacht in 2008 een groei van investeringen met 34%, terwijl de aardolieindustrie uitgaat van een stijging van 15%. In 2009 verwachten de bedrijven in de industrie 1% meer te investeren dan in 2008. De meeste branches zijn positief. Alleen ondernemers in de voedings- en genotmiddelen- en de aardolieindustrie voorzien in 2009 een daling van de investeringen (CBS, Persbericht 25-11-2008).

Door de financiële meltdown van de IJslandse eigenaren is de Nederlandse sap- en frisdrankgigant Refresco uit Dordrecht in de etalage komen staan. Refresco, dat de afgelopen negen jaar explosief groeide door overnames, verwacht dit jaar een omzet van 1,3 miljard euro. De onderneming beschikt over 18 fabrieken in Europa en 2200 werknemers. In september kocht Refresco nog de limonadetak van brouwer Bavaria. De onderneming uit Dordrecht is sinds 2006 in handen van een consortium IJslandse investeerders, onder leiding van investeringsmaatschappij Stodir (voorheen FL Group). De IJslandse Kaupthing

Bank was sindsdien betrokken als aandeelhouder, kredietverschaffer, agent van het bankenconsortium en overnameadviseur. Zowel Stodir als Kaupthing Bank is door de recente verdamping van het vertrouwen in de IJslandse financiële sector zwaar getroffen. De investeringsmaatschappij vroeg vorige maand uitstel van betaling aan. Ook de bank staat onder curatele. De bewindvoerders van Stodir en Kaupthing Bank zoeken naar manieren om geld vrij te maken en risico's terug te brengen. Daarbij worden dus ook de belangen in Refresco verkocht. Onlangs nam Rabobank de positie als agent van het bankenconsortium van Refresco over (BRON; FEM, 14-11-2008). Refresco is in 1999 ontstaan na een management buy-out van Menken Drinks en Refresco de Sur Europa S.A. van de zuivelgroep Campina. Het bedrijf houdt zich bezig met het produceren en afvullen van private-label vruchtensappen en limonades en de industriële productie voor A-merkfabrikanten. Tevens heeft het bedrijf eigen labels, zoals Wicky.

Marktontwikkelingen

De meeste grondstoffenprijzen dalen de laatste maanden. Zo blijft ook de druk op de graanprijzen aanhouden.

Ondanks de forse daling van een aantal basisgrondstoffen, zoals olie en graan, blijft de daling van de kunstmestprijzen beperkt. Deels heeft dit te maken met de prijsafspraken over de gasprijs, maar ook verlagen de producenten de productie om de voorraden niet verder op te laten lopen.

Zuivelprijzen op de wereldmarkt staan onder flinke druk.

Vleeskuikens: De afzet van filet blijft zorgwekkend, Engelse afzet onder druk vanwege lokale problemen en de koers van het Britse pond. Ook de afzet naar andere landen ondervindt de nodige hinder vanwege de nog steeds moeizame kredietverlening en -verzekeringen. De varkensprijs is wel stabiel (maar zou eigenlijk gezien de fase van de varkenscyclus moeten stijgen).

Eieren: De afzet ondervindt weinig problemen, de gestegen dollarkoers heeft positieve invloed op de afzet buiten EU.

Graan- en aardappelprijzen staan onder druk. Aardappelmarkt heeft bij export hinder van de moeizame kredietverlening. Prijsdruk wordt echter ook veroorzaakt door ruimer aanbod omdat het vertrouwen in de markt bij de verkopers daalt.

Bloemen: Bloemenveiling Flora Holland ziet de omzet niet meer groeien. De grootste bloemenveiling van de wereld merkt dat zowel de aanvoerders als de afnemers van producten terughoudender zijn. Vooral de export naar Groot-Brittannië, Duitsland en Frankrijk heeft te lijden van de economische malaise (*Telegraaf* 28 -11-2008).

Investeringen en kredietverlening

Rabobank verwacht dit jaar en in 2009 nog maar de helft van de 1 mld. die in 2007 in nieuwe kassen voor de glastuinbouw werd 'gestoken' aan krediet te verlenen (*Het Financieele Dagblad*). Het bericht geeft een somber beeld (hoge kosten, lage opbrengsten) over de situatie in de sector. De bank is voorzichtiger, maar ook de ondernemers laten het massaal afweten volgens Dick Oosthoek, directeur akker- en tuinbouw van de Rabobank.

Daartegenover stelt Dirk Duijzer, directeur Food&Agri van Rabobank Nederland, dat de agri-foodsector in Nederland niet in grote problemen zal komen door de financiële crisis (*Resource*, 27 november 2008)

Casper de Vries (hoogleraar Erasmus Universiteit Rotterdam) stelt in een interview in *Dichterbij* van de Rabobank dat momenteel veel banken hun eigen geldzaken op orde moeten brengen. Daarbij missen ze de steun van de mogelijkheden die de onderlinge geldhandel bood. Ook de banken die geen grote verliezen hebben geleden zijn hiervan het slachtoffer. De onderlinge handel tussen de banken is de smeerolie van de economie. Als de banken elkaar geen geld meer durven te lenen, lenen ze ook minder aan consumenten en bedrijven. Er wordt minder geld uitgegeven en minder geproduceerd. Dat leidt op den duur tot minder economische groei.

Kredietcrisis en pensioen van de agrarische ondernemer (*Boerderij,* thema pensioen en verzekering. 25 november 2008): In gehouden enquête door de Boerderij [1] geeft 37% van de agrarische ondernemers aan negatieve gevolgen te verwachten van de kredietcrisis voor de oudedagsvoorziening. Deze groep verwacht dat door waardevermindering er minder pensioen beschikbaar komt. Bijna niemand onderneemt actie om die gevolgen te compenseren. Overigens verwacht 60% geen gevolgen.

[1] Het LEI heeft zojuist ook een studie afgerond naar inkomensvoorzieningen (pensioen, arbeidsongeschiktheid, laag inkomen) van agrarische ondernemers. De studie is in opdracht van LNV. Hierbij is ook een enquête gehouden onder Informatienet-deelnemers. Rapport verschijnt begin 2009.

Literatuur

Backus, G.B.C., J.A. Boone, E. ten Pierick, F.H.J. Bunte en K.J. van Calker*, Ketenrendementen in de Nederlandse agribusiness; Varkensvlees, zuivel, groente en fruit.* Rapport 5.07.05. Den Haag, LEI, 2007.

Berkhout. P. en C. van Bruchem, *Landbouw- Economisch Bericht 2008.* Rapport 2008-029. Den Haag, LEI, 2008.

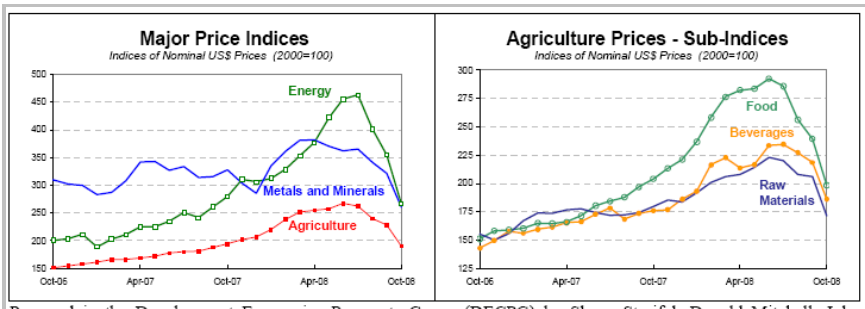
Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen en A. van der Knijff, *Actuele Situatie van resultaten en inkomens in de land- en tuinbouw, 2008.* Rapport in voorbereiding, december 2008.

Knijff, A. van der, 'Artikelen over sierteelt en groenten'. In: LEI-*Agrimonitor*, 2008.

LEI, *Visserij in cijfers 2007.* December 2007 respectievelijk rapport in voorbereiding december 2008.

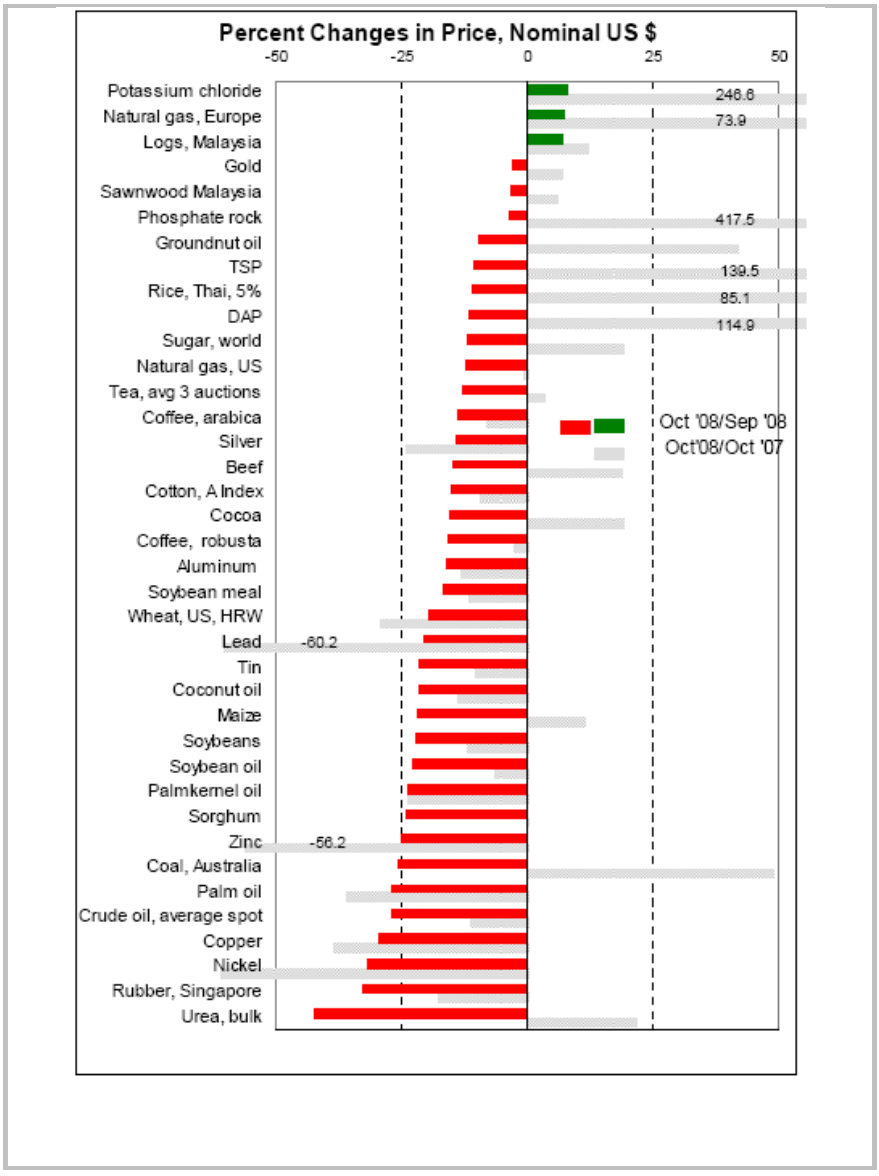
Leeuwen, M.G.A. van, A.J. de Kleijn, A. Pronk en A.D. Verhoog, *Het Nederlandse agrocomplex 2007.* Rapport 5.08.01. Den Haag, LEI, 2008.

Bijlage 1

Prepared in the Development Economics Prospects Group (DECPG) by Shane Streifel, Donald Mitchell, John Baffes and Betty Dow. Katherine Rollins is task assistant. This report is available on http://decpg.worldbank.org.

Bron: Commodity Markets ReviewNovember 12, 2008 DECPG, The World Bank.

Percent Changes in Price, Nominal US $
-50
-25
0
25
50
Potassium chloride
Natural gas, Europe
Logs, Malaysia
Gold
Sawnwood Malaysia
Phosphate rock
Groundnut oil
TSP
Rice, Thai, 5%
DAP
Sugar, world
Natural gas, US
Tea, avg 3 auctions
Coffee, arabica
Silver
Beef
Cotton, A Index
Cocoa
Coffee, robusta
Aluminum
Soybean meal
Wheat, US, HRW
Lead
Tin
Coconut oil
Maize
Soybeans
Soybean oil
Palmkernel oil
Sorghum
Zinc
Coal, Australia
Palm oil
Crude oil, average spot
Copper
Nickel
Rubber, Singapore
Urea, bulk
246.6
73.9
417.5
139.5
85.1
114.9
-60.2
-56.2
Oct '08/Sep '08
Oct'08/Oct '07

Het LEI ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum. Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

LEI-rapport 2008-092